

JULIUSZ BARDACH (Warszawa)

Zatwierdzenie III Statutu litewskiego przez Zygmunta III Wazę*

Statut II Wielkiego Księstwa Litewskiego w 1566 r. już po paru latach na skutek istotnych zmian, które nastąpiły w ustroju i położeniu Wielkiego Księstwa po Unii lubelskiej, wymagał nowej redakcji. Zakres jej i kierunek ulegały daleko idącym fluktuacjom zależnym od ogólnej sytuacji politycznej¹. Początkowo sejm lubelski 1569 r. ustanawiając unię realną między Polską a Litwą podjął w ślad za tym uchwałę o możliwie daleko idącym zbliżeniu polskiego i litewskiego systemu prawnego. Poprawiony w tym duchu Statut litewski wyznaczeni do tego deputaci mieli przedstawić do zatwierdzenia na najbliższym wspólnym polsko-litewskim sejmie².

Rychło jednak — niewątpliwie pod naciskiem szlachty litewskiej i ruskiej — ustawodawca odszedł od koncepcji unifikacyjnej poprawy prawa i to nie tylko w odniesieniu do Wielkiego Księstwa, ale również w stosunku do ziem ruskich inkorporowanych do Korony, a rządzących się II Statutem litewskim. Artykuły henrykowskie, potwierdzone przez Stefana Batorego w 1576 r., zawierały następujące zobowiązanie elekta: *Także też panowie, rady wszystkie i stany Wielkiego Księstwa Litewskiego i ziem: Wołyńskiej, Kijowskiej, Braclawskiej, które się prawem litewskim sądzą, to*

* W pierwszej skróconej wersji, studium to przedstawiłem w języku rosyjskim w *Księdze Pamiątkowej* wydanej z okazji stulecia urodzin wybitnego historyka białoruskiego W. I. P i c z e t y przez Instytut Słowianoznawstwa i Bałkanistyki Akademii Nauk ZSRR (Moskwa 1978).

¹ J. Bardach, *Statuty Wielkiego Księstwa Litewskiego — pomniki prawa do by Odrodzenia*. „Kwart. Hist.”, R. LXXXI, 1974, nr 4, s. 765 - 768.

² Volumina Legum (dalej: VL) II, p. 794 (paginacja wydania pijarskiego). **Według** uchwały sejmu lubelskiego „obojga narodów uniowanego” deputaci **wyznaczeni** do poprawy Statutu litewskiego *Statut polski* (tak określano współcześnie Statut Łaskiego — uw. aut.) **mają przed się wziąć, a co najbliżej z nim prawa litewskie zgadzając, aby już we wszystkich państwach naszych, jako w jednej Rzeczypospolitej jednaka a nieodwołczna sprawiedliwość ludziom iść mogła, a tę poprawę oni do nas na sejm walny blisko przyszły będą winni odnieść.**

tymże sposobem postanowili, iż do sejmku przyszłego na koronację naszą złożonego praw swych poprawić i obyczaj sprawiedliwości między sobą postanowić mają. A jako oni między sobą postanowią i na co się większa część tych, co się prawem litewskim sądzą, zgodzi, to my wszystko przy koronacji naszej poprzysiąc powinni będziemy i na potym także praw swych i sądów poprawować im będzie wolno zawždy³. Komentując to zobowiązanie J. Adamus trafnie zauważył: „Że tu nie ma mowy o zwykłej drodze ustawodawczej, jest chyba niewątpliwe”⁴.

W praktyce poprawa II Statutu zapronowana przez stany Wielkiego Księstwa i uchwalona na sejmiku generalnym litewskim w 1578 r. została następnie usankcjonowana mocą uchwały sejmowej i znalazła wyraz w konstytucji tego sejmku⁵. Również sejm walny 1581 r. włączył do konstytucji decyzję monarszą o utworzeniu — na wzór Trybunału Koronnego — Trybunału Litewskiego⁶. Jak do tego doszło?

W akcie ustanawiającym Trybunał Wielkiego Księstwa z 1 marca 1581 r. Stefan Batory stwierdzał, że przyrzekł stanom litewskim utworzenie Trybunału na ich wniosek złożony na sejmie 1579 r. Powołanie Trybunału miało nastąpić *wedle artykułów przy obieraniu króla Henryka postanowionych*, ale pod warunkiem *zmocnienia tej rzeczy konstytucją sejmową*, którą król już był podpisał. *Ale iż konstytucja sejmowa na onym sejmie warszawskim żadna nie doszła — — panowie rada nasi duchowni i świeccy, książęta, panięta, maszałkowie, urzędnicy ziemscy i dwornicy i wszystkie stany rycerstwa, obywatele państwa naszego Wielkiego Księstwa Litewskiego zjechawszy się za listami i wezwaniem naszym do miasta Wileńskiego — — na konwokację ku namowom w sprawach i potrzebach wojennych, wszyscy zgodnie jednostajnie czynili nam przypomnienie i prośbę o wydanie aktu powołującego Trybunał*⁷. Wówczas Stefan Batory wystawił dokument, w którym zobowiązywał się taki akt wydać *i w konstytucję to sejmową zaraz wpisać, jako to szerzej na tym liście obietnicy naszej jest dołożono*⁸. Realizując przyrzeczenie Stefan Batory

³ VL II, p. 900 - 901 art. 14.

⁴ J. Adamus, *Z zagadnień prawa litewskiego*, Pamiętnik Historyczno-Prawny, t. II, Lwów 1926, s. 16.

⁵ VL II, p. 970 art. 32: *Artykuły przydane do prawa litewskiego — —*

⁶ W konstytucji sejmowej z 1581 r. znalazło się tylko ogólne postanowienie o tym sformułowane w sposób następujący: *Stanom Wielkiego Księstwa Litewskiego za potrzebą ich na tym sejmie wydaliśmy trybunał, to jest porządek sądów nowych głównych — —. O czym szerzej artykuły namówione za pieczęcią naszą W. X. Litewskiego zostały im wydane* (VL II, p. 1020 art. 14).

⁷ Tekst polski w przekładzie wydania III Statutu z 1614 r. O Trybunale Litewskim zob. A. Janulaitis, *Vyriausiasis Lietuvos Tribunalos XVI - XVIII amž.*, Kaunas 1927.

⁸ Dokument ten wystawiony 29 kwietnia 1580 r. opublikował I. I. Łappo, w: *Wielikoję Kniażestwo Litowskoje wo utoroj połowinie XVI stolet'ja: Litowsko-ruskij powiet i jego sejmik*, Juriew 1911. Dodatek źródłowy, s. 132 - 133.

na sejmie walnym 1581 r. na ponowione prośby panów rad i posłów litewskich doprowadził do usankcjonowania Trybunału Litewskiego konstytucją sejmową.

W ostatnim artykule król gwarantował stanom Wielkiego Księstwa prawo poprawy Trybunału i w ogóle obowiązującego systemu prawnego: *A gdzieby temu państwu naszemu W[ielkiemu] K[sięstwu] Lit[ewskiemu] czego naprzód w porządku sprawiedliwości abo i w Statucie onego państwa poprawić było potrzeba —, aby to im wolno było zawždy uczynić to im warujemy i upewniamy, że takowe poprawy tam w onym państwie W[ielkim] K[sięstwie] Lit[ewskim] na sejmikach abo zjazdach swych czyniąc potem to ku utwierdzeniu hospodara na sejm przynosić będą — —⁹. Konstytucja 1581 r. stanowiła również, że stany Wielkiego Księstwa mają Statut przez deputaty swe poprawić: a to tak, iżby nic spisom unii nie było przeciwno. A tę poprawę dla confirmacji naszej (tj. monarszej — przyp. aut.) na sejm pierwszy przynieść mają¹⁰.*

Początkowo praktyka szła w kierunku uznania potrzeby zgody sejmu walnego dla dokonania zmiany w systemie prawnym Wielkiego Księstwa. W 1582 r. stany koronne na sejmie walnym sprzeciwiały się propozycji Wielkiego Księstwa przyjęcia *en bloc* nowej redakcji Statutu i zażądały rozpatrywania jej szczegółowo. W rezultacie sprawa zatwierdzenia Statutu została odroczone¹¹. W 1584 r. Stefan Batory uniwersałem z 25 marca zapewniał stany litewskie, że „za zgodnym przyniesieniem” dokonanej przez nie poprawy na sejm on Statut swoim przywilejem potwierdzi¹². Oba sformułowania, i to z 1581 i z 1584 r., przesądzając sprawę utrzymania odrębnego systemu prawa przez Wielkie Księstwo zawierały zastrzeżenie, że potwierdzenie poprawy Statutu ma być dokonane przez hospodara na wspólnym polsko-litewskim sejmie. Czy oznaczało to potrzebę uchwały sejmu, czy też wystarczała „namowa”, czyli konsultacja z „większymi” senatorami i przedstawicielami izby poselskiej? Sformułowanie nie było precyzyjne i — być może — ten brak precyzji pozwalający na różne interpretacje (znalazły one swoje odbicie i w nauce) był zamierzony. Pozostawiano bowiem w ten sposób sprawę otwartą dla praktyki zależnej

⁹ Tytuł artykułu brzmi: *Poprawa tego sądu i Statutu. O trybie postępowania przy reformie sądownictwa — a jak można sądzić i prawa sądowego — i decydującej tu roli stanów poucza respons Stefana Batorego na prośby ziemi wołyńskiej przedłożone w 1577 r. przez posłów sejmiku wołyńskiego. Czytamy w nim: „Sztó se dotyczet' sudow, tam w tym wojewodstwie Wołyńskom postawlennych nie raczyt jeho kor[olowskaja] m[ilost'] byt' protiv tomu, owszem wodłuh artykułow henrykowych: na szto sia obywateli i rycerstwo ziemle Wołyńskoje wsie jednako na tom zjezdzie pospolitom zhodiat na to jeho k[ol]r[olewskaja] m[ilost'] pieriestat budiet racził” (Ł a p p o, Litewsko-russkiej powiet . . . , Dodatek, s. 95).*

¹⁰ VL II, p. 1020 art. 42.

¹¹ I. I. Ł a p p o, *Litewskij Statut 1588 goda*, t. I, cz. 1, Kaunas 1934, s. 412 oraz cz. 2, Kaunas 1936, s. 162.

¹² *Ibidem* cz. 1, s. 414; cz. 2, s. 159.

w szczególności od układu sił pomiędzy stanami Korony i Wielkiego Księstwa. Pozwalało to też monarchom na elastyczną politykę, a wiadomo, że Stefan Batory nie wahał się zwoływać zjazdów generalnych (konwokacji) Wielkiego Księstwa wbrew wyraźnemu przepisowi aktu Unii lubelskiej, gdy dogadzało to interesom prowadzonej przez niego polityki¹³.

Odrębność drogi reformy sądownictwa i prawa Wielkiego Księstwa podkreśliły też uchwały konwokacji z 1587 r. ustanawiając osobną deputację koronną „na korekturę *iurium* i poprawę trybunału”, a jednocześnie stanowiąc: *Stany też W. Ks. Litewskiego na poprawę praw swych i trybunału swego na zjeździech, które przed elekcją mieć będą tak z senatu jako i z rycerstwa obrać i deputować mają*¹⁴. Uchwała ta została podjęta, gdy prace redakcyjne nad III Statutem dobiegły końca. Odrębność reformy prawa litewskiego została tu przez konwokację wyraźnie uznana¹⁵. Odpowiadało to dążeniom czynników rządzących w Wielkim Księstwie do uznania i rozbudowy odrębnego systemu prawa, w czym upatrywały one element obrony odrębności politycznej Litwy w federacyjnej Rzeczypospolitej.

Stąd znaczenie jakiego nabrała sprawa zatwierdzenia III Statutu litewskiego przygotowanego — jak wiadomo — przy czynnym udziale delegatów sejmików Wielkiego Księstwa i przedyskutowanego na generalnych zjazdach, (tzw. konwokacjach) litewskich w latach 1582 i 1584. Po elekcji 1587 r., w której Litwini nie brali udziału, delegaci Wielkiego Księstwa postawili zatwierdzenie Statutu jako warunek uznania nowo obranego króla polskiego Zygmunta III Wazę za wielkiego księcia litewskiego. W rezultacie 28 stycznia 1588 r. Zygmunt III wydał na sejmie koronacyjnym przywilej, który głosił, iż *panowie rady i urzędnicy nasi i postowie Wielkiego Księstwa Litewskiego na sejmie walnym szczęśliwej koronacji na-*

¹³ A. Šapoka, *Die Sondertagungen der litauischen Stände nach der Lubliner Union von 1569*, Commentationes Litterarum Societatis Estoniae, t. XXX: Liber saeculares II, Tartu 1938, s. 701 i n.; J. Bardach, *Formes des assemblées représentatives du Grand Duché de Lituanie après l'Union de Lublin (1569)*, w: *XIIIe Congrès International de Sciences Historiques*, Moscou 1970, Etudes présentées à la Commission Internationale pour l'Histoire des Assemblées d'Etats t. III, Warszawa 1975, s. 174 - 175.

¹⁴ VL II, p. 1059.

¹⁵ Por. S. Ptaszycki, *Konfederacja warszawska roku 1573 w trzecim Statucie Litewskim*, w: *Księga Pamiątkowa (...) pierwszego Statutu Litewskiego*, Wilno 1934, s. 200, według którego na konwokacji 7 marca 1587 r. podjęto następującą uchwałę w sprawie poprawy statutu litewskiego: *Korektura Statutu taka ma być, aby z obu, to jest polskiego i litewskiego, co by potrzebnego było, w jeden się zniosło, a potem przypadłe tych narodów akcje jednym Statutem sądzone były* (Konstytucje sejmu konwokacyjnego). Tekstu takiego w uchwałach konwokacji 1587 r. opublikowanych w VL ani w diariuszu jej (*Scriptores Rerum Polonicarum*, t. XI) nie ma, a treść jego odbiega w sposób zasadniczy od cytowanego wyżej. Czy Ptaszycki nie zacytował tu jakiegoś znanego mu projektu (nb. bez wskazania źródła) wprowadzając w błąd badaczy, m. in. i autora niniejszych rozważań? Por. *Statuty*, s. 765.

szej będąc, imieniem wszystkich stanów obywatelów Wielkiego Księstwa Litewskiego, podali nam ku potwierdzeniu Statut, to jest odprawowania sądów przez deputatów od stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego i na sejmach powiatowych na to obranych i wysadzonych poprawiony, na sejmie elekcji naszej pod Warszawą przeglądany, prosząc abyśmy ten Statut od nich nowo poprawiony — — przywilejem naszym potwierdzili — — ukazując nam z konstytucji i uchwał sejmowych, żeśmy to uczynić powinni¹⁶.

Wobec tego monarcha wdzięczny za to, że stany Wielkiego Księstwa powołały go na swego „zwierzchniego pana” stwierdzał: z powinności naszej gospodarskiej namówiwszy się z pany radami naszymi i ze wszystkimi stanami obojga narodów na sejmie walnym koronacji naszej będącymi ten Statut Wielkiego Księstwa Litewskiego ku używaniu na wszystkie potomne czasy wydajemy — — i na potem zawždy, gdy jedno tego potrzeba będzie wolność poprawowania tego Statutu w cale im zachowujemy. W dalszym ciągu Zygmunt III zastrzegął, że wszakże ten Statut nowo poprawiony związkom i spisom unii w niczym przeciwnym być i nie szkodzić i ubliżać niema.

Tekst przywileju z 28 stycznia dopuszczał — jak akta Batorego — różne interpretacje. Z jednej bowiem strony monarcha podkreślał, że zatwierdzenia Statutu dokonał, ponieważ był zobowiązany to uczynić zgodnie z prawem. Z drugiej powoływał się na „namowy” z panami rady i wszystkimi stanami (tj. posłami szlacheckimi) obojga narodów, które poprzedzały potwierdzenie przez niego Statutu.

Na podstawie tego ostatniego passusu w dawniejszej literaturze rosyjskiej S. A. Bierszadskij i F. I. Leontowicz wypowiadali pogląd, że u podstaw zatwierdzenia Statutu 1588 r. leżała uchwała sejmu koronacyjnego. Przeciwnie stanowisko zajął I. I. Łappo. Poświęcił on wiele wysiłku — i miejsca — udowodnieniu tezy, że III Statut został zatwierdzony przez króla bez poprzedniej uchwały sejmu¹⁷. Nawiązywał w tym do poglądów profesora Uniwersytetu Warszawskiego Jana Wincentego Bandtkie, według którego Statut III „podany został do zachowania za przywilejem tylko Zygmunta III bez uchwały sejmowej”¹⁸ oraz zasłużonego badacza III

¹⁶ Przywilej Króla Jego Mości confirmacji Statutu Wielkiego Księstwa Litewskiego (cyt. według wydania polskiego III Statutu).

¹⁷ I. I. Łappo, *K woprosu ob utwierżdzenii Litowskogo statuta 1588 g.*, w: *Sbornik statiej w czest' M. K. Lubawskiego*, Pietrogrod 1917, s. 130 - 171 i po raz drugi w artykule: *Litewskij Statut a jeho sankce w r. 1588*, *Sbornik Véd Právních a Státních*, R. XXII, Praha 1922, 1. s. 23 - 56. Szeroko swoje stanowisko Łappo rozwinął i uzasadnił w cytowanym już dziele: *Litowski statut 1588 goda*, t. I, cz. 2, s. 145 - 239. Tamże zestawienie stanowisk dawniejszej literatury polskiej i rosyjskiej (s. 240 - 256).

¹⁸ J. W. Bandtkie, *Historia prawa polskiego napisana i wykładana przed rokiem 1830 w byłym Warszawskim Aleksandryjskim Uniwersytecie*, Warszawa 1850, s. 706.

Statutu Stanisława Ptaszyckiego, który twierdził, że „Statut ten był potwierdzony przez króla *motu proprio* a nie drogą konstytucyjną”¹⁹. Nastąpiło to po naradzie z posłami obojga narodów, ale bez udziału sejmu, osobistą decyzją króla.

Do poglądu Łappo nawiązywał W. I. Piczeta stwierdzając, że „niewątpliwie Łappo miał rację twierdząc, że poprawiony Statut nie został przedstawiony sejmowi koronacyjnemu”²⁰. W literaturze polskiej najczęściej przyjmowano pogląd, który w ślad za Leontowiczem sformułował Stanisław Kutrzeba twierdząc, że III Statut „przejrzany na sejmie elekcyjnym w 1587 r. uzyskał zatwierdzenie ze strony sejmu koronacyjnego 28 stycznia 1588 roku”²¹. Stanowisko to zaaprobował Stefan Ehrenkreutz, który jednocześnie poddał ostrej krytyce Łappo, nie tyle zresztą za koncepcję w sprawie zatwierdzenia III Statutu, ile za ogólną stronniczość, z której miało wynikać i stanowisko w interesującej tu nas sprawie. Zdając sobie wszakże sprawę z trudności jej rozwiązania Ehrenkreutz wysunął postulat badań szczegółowych co do sposobu zatwierdzenia III Statutu stwierdzając wszakże: „nim to nastąpi pogląd Leontowicza, przyjęty przez Kutrzebę, obowiązuje”²².

Przeciw temu pogładowi, nawiązując z kolei do stanowiska Ptaszyckiego i Łappo, wystąpił Jan Adamus. Zwracał on uwagę, że Korona sprzeciwiała się potwierdzeniu III Statutu, ale król Statut zatwierdził, gdy Litwini ukazali mu, że zgodnie z prawem powinien to uczynić²³. Pod wpływem tej dyskusji Kutrzeba zajął następnie bardziej wstrzemięźliwe stanowisko pisząc ogólnie, że „król zatwierdził nowy Statut za zgodą sejmu”²⁴.

Jak przedstawiała się rzecz w rzeczywistości? Trzeba uznać, że mimo stronniczości wiele nowego wniósł w interesującej nas materii Łappo. Wywody jego zmierzały do udowodnienia, że III Statut nie tylko został przygotowany przez samych Litwinów, ale że w jego zatwierdzeniu przez Zygmunta III posłowie polscy w ogóle nie uczestniczyli. Uzasadniał to podnosząc kontekst polityczny w postaci warunku zatwierdzenia Statutu w zamian za uznanie przez Litwę świeżo wybranego, bez jej udziału, monarchy. Zwracał też uwagę, że wydany bezpośrednio potem, bo 1 lutego 1588 r. przywilej Zygmunta III dla Wielkiego Księstwa Litewskiego mówił o udziale tylko stanów litewskich w doprowadzeniu do skutku zatwier-

¹⁹ S. Ptaszycki, *Nieco o trzecim Statucie litewskim i normach prawnych po nim na Litwie*, w: *Księga pamiątkowa ku czci O. Balzera*, t. II, Lwów 1925, s. 298 i n. Już wcześniej Ptaszycki wypowiedział ten pogląd w pracy: *K woprosu ob izdaniach i komentarijach Litowskogo statuta*, Petersburg 1893, s. 13.

²⁰ W. I. Piczeta, *Bielorussija i Litwa XV - XVI ww.*, Moskwa 1961, s. 501.

²¹ S. Kutrzeba, *Historia ustroju Polski: II Litwa*, wyd. 2, Lwów 1921, s. 160.

²² S. Ehrenkreutz, *Stan badań nad Statutami litewskimi*, „Ateneum Wileńskie”, R. II, 1924, s. 314 - 319.

²³ J. Adamus, o.c., s. 12 - 29: Statut litewski w świetle nowszej literatury.

²⁴ S. Kutrzeba, *Historia źródeł dawnego prawa polskiego*, t. II, Lwów (1927), s. 77.

dzenia Statutu. Oto odpowiedni passus: *Oznajmujem, iż rady i rycerstwo, postowie Wielikoho Kniazstwa Litowskoho, to sobie na sejmie koronacji naszoje, za pozwoleniem wsich stanow warowali, i my to im za wiecznoje prawo mieti chczem: napierwiej Statut praw Wielikoho Kniazstwa Litowskoho — — na tom sojmie koronacji naszoje dla potwierzenia podanyj, zmocniam i do użiwania dajem — — zachowywajuczci im zawżdy wolnuju Statutu poprawu, wiedże tak, aby nie protiwn spisom unii, jako i tot Statut związku unii niczoho szkoditi nie majet*²⁵.

Zwracał również Łappo uwagę na fakt, że konstytucja sejmu koronacyjnego, a także jego reces (wykaz spraw odłożonych do następnego sejmiku) nie zawierały wzmianki o Statucie. Przemawiałoby to za tym, że nie był on przedmiotem debaty i uchwały sejmowej. Warto tu przypomnieć, że diariusz sejmu koronacyjnego, który przeglądał Ptaszycki w Bibliotece Potockich w Krakowie (w pałacu pod Baranami) nie wspomina o zatwierdzeniu Statutu przez sejm²⁶. Widocznie ta sprawa nie stała na porządku dziennym obrad. Potwierdzały to wstęp do Statutu 1588 r. pióra podkanclerzego litewskiego Lwa Sapiehy adresowany do Zygmunta III. Sapieha wyrażał w nim wdzięczność królowi, że *Statut nowy, a na wielu miejscach od ludzi mądrych a w prawie biegłych z Narodu naszego na to obranych, poprawiony na tym pierwszym wstępie panowania swojego raczyłeś nam zatwierdzić*²⁷. Dedykacja datowana: „w Brześciu 1 grudnia 1588 roku”, więc w dziesięć miesięcy po zatwierdzeniu Statutu, również nie wspomina o udziale sejmu przy potwierdzeniu Statutu.

Nie należy jednak lekceważyć zdania mówiącego o „namowach” monarchy z panami rady i stanami obojga narodów. Zdaniem Łappo „namowa” oznaczała *consilium*, czyli radę, odbywaną z dygnitarzami i senatorami (panami rady) i nie ograniczającą swobody decyzji monarchy. *Consilium* przeciwstawił on *consensus* — termin implikujący zgodę sejmiku²⁸. Ważne jest w związku z tym ustalenie treści pojęcia „namowy”. Termin jest znany zarówno w języku politycznoprawnym Polski jak i kancelaryjnym Wielkiego Księstwa. Oto w jakim kontekście stosuje go instrukcja sejmiku sieradzkiego z 1592 r., postulująca unormowanie porządku obrad sejmu walnego: *Na ucieranie spraw na sejmie, namówionych przed konkluzją, trzy dni czasu niechaj mają — — . A po konkluzji i pożegnaniu, aby się żaden rzeczy namówionych odmieniać i przyczyniać nie ważył*²⁹. „Namowa” występuje tu jako stanowisko uzgodnione na sejmie,

²⁵ Akty Zapadnoj Rossii, t. IV, nr 3; Akty Wilenskoj Archeograficzeskoj Kommissii, t. VIII, s. 262 - 263. Por. Łappo, *Litowski Statut*, t. I, cz. 2, s. 232 - 233.

²⁶ S. Ptaszycki, *Nieco o trzecim Statucie*, s. 299. Diariusz ten znał i wykorzystał J. U. Niemcewicz, w: *Dzieje panowania Zygmunta III (...)* O tym Łappo, *Litowski Statut*, t. I, cz. 2, s. 196 i n.; s. 201.

²⁷ Cyt. według tekstu polskiego przekładu Statutu (zob. przyp. 7).

²⁸ I. I. Łappo, *Litowski Statut*, t. I, cz. 2, s. 210 - 211.

²⁹ Bibl. Narodowa w Warszawie. Bibl. Ordynacji Zamoyskich (dalej: BOZ), rps. 1203 f. 70v.

którego ostateczna redakcja jest pozostawiona monarsze i kanclerzowi, po czym ma być jeszcze przedstawiona sejmowi do ostatecznej uchwały (konkluzji) na zamykającym posiedzeniu sejmu.

W pochodzącym z kolei z kancelarii litewskiej „otkazie” gospodarskim posłom Wielkiego Księstwa z 23 marca 1600 r. czytamy: „*Szto se dotyczet inszych sudow Reczi Pospolitoje, kotoryje acz namoweny sut' z po[z]wolenem wsich stanow, ale iż konstytuceję warowany byt' nie mogli dla rozroznienia posłow korunnnych — — tohdy wespoł z pany radami Wielikoho Kniazstwa Litowskoho pismom to swoim miesto konstytucii s podaniem ruk swoich i pod pieczatmi swoimi warowali, kotoryi do ruk korola jeho miłosti oddali, a jeho korol[ewska] miłost' wodłuh listu toho zachowat' se majet*”, na co posłom litewskim wydał tekst „otkazu” z pieczęcią Wielkiego Księstwa³⁰.

„Namowa” oznaczała tu wstępne uzgodnienie sprawy, ale bez podjęcia uchwały, do której nie doszło na skutek różnicy zdań wśród posłów koronnych. Dokument wystawiony przez litewskich posłów i panów rady w „namówionej” sprawie miał wagę zastępczego aktu prawnego w miejsce nie uchwalonej konstytucji. Jak widać, „namowa” nie oznaczała uchwały, ale była stwierdzeniem faktu, że sprawa była omawiana. Można by to określić — jak to uczyniłem wyżej — jako konsultację mniej lub bardziej — zależnie od okoliczności — wiążącą monarchę. Po takiej konsultacji władca podejmował decyzję i nadawał jej charakter aktu prawnego będącego wyrazem jego woli³¹.

Nie inaczej było na sejmie koronacyjnym 1588 r., kiedy opozycja została zneutralizowana przez groźbę, że w razie odmowy confirmacji Statutu Wielkie Księstwo nie uzna Zygmunta III za hospodara. Oznaczałoby to otwarty kryzys w stosunkach polsko-litewskich, a w konsekwencji mogło doprowadzić i do zerwania unii. Zgodzono się więc w konkretnej sytuacji po „namowie”, która ujawniła rozbieżności postaw Korony i Litwy, pozostawić decyzję królowi, co nie znaczy, by polska klasa polityczna pogodziła się z normami zawartymi w III Statucie. Wbrew stanowisku Łappo, że Korona *tacito consensu* uznała III Statut za prawo obowiązujące, a przez to samo nastąpiło uchylenie postanowień Unii lubelskiej zgodnie z zasadą, że *lex posterior derogat legi priori*³², takiej milczącej zgody Polaków nie było. I to nie dlatego, że — jak sądził J. Adamus — III Statut nie wpro-

³⁰ Centr. Archiwum Państwowe Akt Dawnych w Moskwie (CGADA), zespół 389 (Metryka Litewska), ks. 289 f. 11v.

³¹ Podobny *modus procedendi* znany był w różnych kategoriach spraw (konferowanie urzędów, nadania dóbr), które miały się odbywać na sejmie, ale nie wymagały uchwały izb. Por. m. in. konstytucję 1578 r., która stanowiła, *aby plebei nie byli kreowani na szlachectwo jedno na sejmie za wiadomością panow rad ...* (VL II, p. 971 art. 35).

³² I. I. Łappo, *Zapadnaja Rossija i jeje sojedinenije s Polszeju w ich istoriczeskom prošlom*, Praha 1924, s. 166.

wadzał żadnych nowości w prawo ustrojowe Wielkiego Księstwa, ani też dlatego, że jego postanowienia „jak wynika z głosów współczesnych nie budziły żadnych wątpliwości”³³. Obiekcje i opory były, i to niemałe, podważając tezę Adamusa o „mocy prawnej i nigdy nie kwestionowanej Statutu” w opinii szlachty Królestwa³⁴. Przyczyną ich było przekonanie, że ograniczał on prawa szlachty koronnej na ziemiach Wielkiego Księstwa, które zawarował jej akt Unii lubelskiej. Formalną zaś podstawą kwestionowania legalności Statutu było to, że — odmiennie niż ustawa o Trybunale Litewskim — nie stał się on przedmiotem uchwały sejmowej i nie wszedł w skład konstytucji sejmu koronacyjnego.

Stało się tak — dodajmy — nie na skutek pryncypialnego stanowiska stanów Wielkiego Księstwa, które nie chciały nadać Statutowi sankcji konstytucyjnej, ale na skutek stanowiska stanów koronnych. Przed rozstrzygnięciem zbrojnym konfliktu pomiędzy stronnikami Maksymiliana Habsburga a Zygmunta Wazy senatorowie i posłowie koronni będący po stronie tego ostatniego, by nie odstręczać Litwinów od osoby Zygmunta III nie oponowali, by potwierdził on Statut obiecując nawet — być może — że mógłby on następnie, wzorem prawa o Trybunale Litewskim, uzyskać charakter konstytucji.

Zmianę spowodowało zwycięstwo Jana Zamoyskiego nad wojskami Maksymiliana w bitwie pod Byczyną. Główny orędownik sprawy Statutu podkanclerzy litewski Lew Sapieha informował w swoim liście, że *teraz panowie posłowie koronni — stali się nam hardzi, że nam tego w konstytucję włożyć nie chcą chociaż już mamy na to gotowy przywilej*³⁵.

Tak więc do uchwalenia III Statutu przez sejm walny w formie konstytucji w redakcji przedłożonej przez Litwinów nie doszło na skutek oporu stanów koronnych. Stworzyło to z jednej strony precedens umacniający odrębność Wielkiego Księstwa skoro tak zasadniczy akt nie wymagał uchwały sejmowej, ale z drugiej dało przeciwnikom Statutu argument kwestionujący jego legalność. W takim właśnie duchu wypowiedała się współczesna *Kronika Polska* (druk. w 1597) Joachima Bielskiego podważająca legalność Statutu jako zatwierdzonego po zakończeniu sejmu koronacyjnego i bez udziału stanów Korony Polskiej. Opisując sejm koronacyjny stwierdzał Bielski, że Litwini wykorzystując nieobecność na elekcji 1587 r. za cenę uznania Zygmunta III Wazy za wielkiego księcia osiągnęli na nim znaczne korzyści, które Polacy uważali za niekorzystne dla siebie. Oto stosowny *passus Kroniki*: — — *także wytraktowali* (Litwini) *na nas połowicę Inflant za to co króla z nami nie obierali, i Statut swój nowy (który nawięcej na Polaki co tu z nimi mieszkają uczynili) królowi do poprzysiężenia wtrącili. Ale że to już po sejmie koronacyjnym było,*

³³ J. A d a m u s, o.c., s. 18.

³⁴ Ibidem.

³⁵ Cyt. według J. A d a m u s a, o.c., s. 15.

nie wiem jako ma być ważny, więc, że go bez nas ukowali, gdyż i najmniejszej konstytucji my bez nich na sejmie nie czyniemy³⁶.

Sprawa nie ograniczyła się do piśmiennictwa. Kontrofensywa strony polskiej znalazła wyraz w instrukcjach sejmikowych lat następnych, które pozwalają poznać jej zasięg i argumenty, którymi się posługiwano. Już w początku 1590 r. niektóre sejmiki koronne zobowiązywały swoich posłów, aby zatwierdzony przez króla Statut został poddany ocenie i poprawie przez delegatów stanów Korony Polskiej. I tak instrukcja sejmiku sandomierskiego głosiła: *Statut litewski nowy, w którym errores wielkie najdują, aby nie był aprobowan, aż by go correctores nasi rewidowali*³⁷. Podobnie sejmik lubelski żądał, aby *Statut litewski nowy — — nie był aprobowan, ażby go correctores nasi rewidowali*³⁸. Sądząc z identycznej niemal redakcji istniało w tej materii uzgodnione stanowisko obu sejmików małopolskich. Co oznaczała ta rewizja, sprecyzował sejmik sieradzki, postulując w swojej instrukcji, *aby Statut nowo wydany puścili sub censuram ordinum Regni na sejmie koronnym*³⁹.

Żądania sejmików aby Statut był poddany cenzurze stanów koronnych opierały się na tym, że dotąd nie miały one możliwości wypowiedzieć się w sposób decydujący o jego treści. Wynika to z uchwały tegoż sejmiku sieradzkiego z 1593 r., która postulowała już nie tylko cenzurę Statutu przez stany koronne, ale żądała jego zniesienia jako przygotowanego i wprowadzonego w życie bezprawnie, bo wbrew zasadom Unii lubelskiej. Tekst uchwały brzmi: *Statut na prywatnych zjeździech w Litwie uczyniony contra privilegium unione, aby był zniesiony*⁴⁰.

Podsumowanie stanowiska sejmików polskich zawiera notatka bez daty zatytułowana: *Nakrótce zebrane artykuły niemal ze wszystkich województw zgodnie poruczone*. Wśród wymienionych w niej spraw punkt 19 brzmi: *Statut W. Ks. Litewskiego contra unionem poczyniony, aby był abrogowany*⁴¹.

Jeszcze w pięć lat potem, bo w 1598 r., sejmik przedsejmowy województwa krakowskiego w Proszowicach nakazywał w instrukcji posłom, *by Statut litewski nowy, który nie był na sejmie rewidowany, aby był zniesiony, a zwłaszcza w tych rzeczach, które są ku szkodzie koronnej*⁴².

Jakież to sprawy wywoływały sprzeciw szlachty koronnej? Należała tu przede wszystkim sprawa nabywania ziemi przez Polaków na terytorium Wielkiego Księstwa. Że do sprawy tej przywiązywano wielkie znaczenie

³⁶ Joachima Bielskiego dalszy ciąg Kroniki Polskiej zawierającej dzieje od 1587 do 1598 r., wydał F. M. Sobieszczański, Warszawa 1851, s. 85 - 86.

³⁷ Bibl. Czartoryskich w Krakowie, rps. 1621 f. 715.

³⁸ Ibidem, f. 777.

³⁹ Ibidem, f. 730.

⁴⁰ Bibl. Nar. BOZ rps. 1809 l. f. 166v.

⁴¹ Ibidem, f. 158v.

⁴² VL II, p. 772.

świadczy art. 14 aktu Unii lubelskiej, który stanowił, że by odtąd *statuta i ustawy wszystkie — — przeciw narodowi polskiemu w Litwie ustawione i [u]chwalone około nabywania i dzierżenia imienia w Litwie Polakowi, jakokolwiekby go kto dostał i dostawał, chocia po żenie, abo z wystugi, dawnym obyczajem, zamianą i którymkolwiek nabyciem wedle zwyczaju i prawa pospolitego: te wszystkie statuta aby żadnej mocy nie miały, jako prawu, sprawiedliwości i też wspólnej braterskiej miłości i uniej a zjednoczeniu spólnemu przeciwne: ale aby wolno zawždy było Polakowi na Litwie jako Litwinowi w Polsce, każdym słusznym obyczajem dostawać imienia i dzierżeć je wedle prawa, w którym leży ono imienie*⁴³.

Otóż wbrew temu postanowieniu Statut 1588 r. zachował dawne — z okresu przed 1569 r. — ograniczenia, dotyczące nadawania przez hospodara dóbr ziemskich, zastrzegając je wyłącznie Litwie, Rusi, Żmudzi i rodzicom starożytnym i urodzeńcom W.Ks.L. i innych ziem temu W. Księstwu należących (rozd. III art. 12). Zobowiązanie ograniczające prawo hospodara w tej materii miało charakter szczególnie uroczysty, jak wynika z tekstu: *My, gospodar obiecujem i ślubujem pod przysięgą naszą — — biorąc to z starego Statutu króla Jego Mości Zygmunta I — — . Przyrzekał w nim monarcha, że urzędów i dóbr ani wieczystych, ani czasowych żadnym cudzoziemcom i zagranicznikom, ani sąsiadom tego państwa dawać nie mamy.* Wyłączenie „sąsiadów” było wyraźnie zwrócone przeciw szlachcie koronnej i to osiadłej już na terenach Wielkiego Księstwa, jak wynikało to z Kroniki J. Bielskiego, według którego postanowienia Statutu kierowały się przede wszystkim przeciw Polakom „co tu z nimi mieszkają”. Szlachta litewska odczuwała zagrożenie wobec ekspansji polskiej i broniła się przy pomocy prawa statutowego, nie oglądając się na jego sprzeczność z art. 14 Unii⁴⁴. Pogląd J. Adamusa, że sprawa ograniczeń w nabywaniu dóbr ziemskich w Wielkim Księstwie była główną przyczyną opozycji szlachty koronnej przeciw III Statutowi, jest w moim przekonaniu w pełni uzasadniony⁴⁵.

Nie ma natomiast, wbrew twierdzeniom Łappo, w III Statucie postanowień uchylających unię polityczną Wielkiego Księstwa z Królestwem. Mimo że unia została wspomniana w Statucie tylko ogólnie i w trybie warunkowym (gdyby Bóg nam gospodaru użyzyć raczył państwa innego, abo i Królestwa, tedy przeciw tego państwa naszego W.X.L. — — strzec i bronić będziem, starając się o przy mnożenie i wywyższenie tego państwa — rozdz. III art. 1) normował on funkcjonowanie wspólnych sejmów Rzeczypospolitej (rozd. III art. 6) przewidując zarazem, że przed wielkim sejmem walnym ma się odbyć sejmik generalny, zwany też zjazdem głów-

⁴³ Akta Unii Polski z Litwą, Kraków 1932, s. 360.

⁴⁴ P. Dąbkowski, *Stanowisko cudzoziemców w prawie litewskim w drugiej połowie XV i w XVI wieku (1447 - 1588)*, Lwów 1912, s. 52 - 57; tenże: *Dobra rodowe i nabyte w prawie litewskim od XIV do XVI w.*, Lwów 1916, s. 32 - 33.

⁴⁵ J. Adamus, o.c., s. 14 - 16.

nym Wielkiego Księstwa, gdzie posłowie i senatorowie litewscy mają *namowy wspólne* — — *czynić, przywodząc się do jednego słusznego zrozumienia* — — *za czymby już na wielkim walnym sejmie porządniej i spieszniej sprawy i potrzeby Rzeczypospolitej stanowić i odprawować się mogły* (rozd. III art. 8). Również włączenie do III Statutu *in extenso* aktu konfederacji warszawskiej z 1573 r. o pokoju między różniącymi się w wierze, dowodziło zachowania więzi ustrojowej sfederowanych państw Rzeczypospolitej. O tym samym świadczyło też umieszczenie w III Statucie punktu 15 artykułów henrycjańskich⁴⁶ zastrzegających, że monarcha nie wypuści jednej osobie w arenę ceł, danin czy podatków *w Polsce i w Litwie i we wszystkich ziemiach państwa naszego* — — *bez zezwolenia wszystkich stanów na sejmie walnym* (rozd. III art. 51).

Podobnie przywilej potwierdzający III Statut zastrzegał — jak już była mowa — że nie ma on w niczym aktom Unii „przeciwnym być”. Zastrzeżenie to uznano zapewne za potrzebne dla zneutralizowania ogólnego tenoru Statutu podkreślającego odrębność Wielkiego Księstwa.

III Statut nie naruszał więc związku unii⁴⁷. W tym stanie rzeczy decydujące czynniki polityczne Korony uznały, że wnioski sejmików koronnych domagające się uchylecia bądź rewizji III Statutu są nie na czasie. Nie chciano zaostrzać wzajemnych stosunków i rychło zaprzestano kwestionowania legalności III Statutu. Przeciwnie, w następnych stuleciach odgrywał on rolę prawa posiłkowego dla nie posiadającej własnej kodyfikacji Korony. III Statut obowiązywał — przypomnę — aż do 1840 r., co najlepiej świadczy o jego walorach.

Juliusz Bardach (Warszawa)

LA CONFIRMATION DU IIIe STATUT LITUANIEN
PAR SIGISMOND III VASA

R é s u m é

La procédure de la confirmation du IIIe Statut lituanien suscite depuis longtemps une controverse dans la science. Il est notamment discutabile si l'entrée en vigueur de cette codification du Grand Duché de Lituanie se soit effectuée par l'acte du monarque lui-même du 28 janvier 1588, ou bien si elle fût fondée sur l'arrêté de la diète commune polono-lituanienne. L'auteur fait le discernement entre la constitution de la diète et la nommée „instigation” ou, autrement dit, consultation du monarque

⁴⁶ VL II, p. 901.

⁴⁷ O tym K. Chodynicki w recenzji z prac I. I. Łappo, *Zapadnaja Rossija i jeja sojednienije w Polsceju* (...) oraz *Základní zákony Velikého Knížeství Litévského a Polsko po lublinské unii*, Sbornik Věd Právních a Státních, R. XXIII, 1923, z. 3 - 4, „Ateneum Wileńskie”, R. II, 1924, s. 268 i n.

avec des éminents sénateurs et notables de la Chambre des Députés. Une telle consultation fut la base de la confirmation du IIIe Statut qui fut effectuée après l'achèvement des débats de la diète.

Comme le IIIe Statut restreignit — contrairement aux dispositions de l'Union de Lublin de 1569 — le droit de la noblesse polonaise d'acquérir des biens sur le territoire du Grand Duché, il suscita, déjà en forme de projet, l'opposition des Polonais. Après 1588 la mode de sa ratification, sans arrêté de la diète, est devenue l'objet des vives attaques des diétines du Royaume. Elles exigeaient l'abolition du Statut en vigueur ou bien sa révision. Cependant les milieux dirigeants du Royaume, prenant en considération le fait que le IIIe Statut, affermissant la particularité du système juridique de la Lituanie, ne troublait pas son union avec la Pologne, ne soutenaient pas ces postulats pour ne pas aggraver les rapports réciproques. Et c'est ainsi que le IIIe Statut, très apprécié, restait en vigueur pendant deux siècles et demi, jusqu'à 1840.

